

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI

**O'.Mansurov
A.Saydullaev
O.Raxmatullaeva**

YORDAMCHI TARIX FANLARI

uslubiy qo'llanma

Uslubiy qo'llanma Nizomiy nomidagi TDPU Ilmiy Kengashining 2007 yil 28 fevraldagi
№ 7G`4.23. sonli qarori bilan nashrga tavsiya etilgan

Toshkent - 2008

Annotatsiya

Ushbu uslubiy qoʻllanma ta'lim to'g'risidagi nizom va Davlat ta'lim standarti talablariga muvofiq yaratildi. Unda Yordamchi tarix fanlarining maqsad va vazifalari, mazmuni to'g'risida bakalavriat talabalariga ma'lumot beriladi. Uni yaratishda mavjud ilmiy adabiyotlar, qoʻllanma, metodik tavsiya, hamda internet materiallaridan foydalanildi.

Mas'ul muharrir:

T.f.d. prof. A.A.Madramov

Taqrizchilar:

T.f.n. dots. M.Lafasov
t.f.n. dots. B.Qodirov

So`z boshi

Tarixni anglab yetish uchun asosiy manbalar bilan birga Yordamchi tarix fanlarini ham chuqur bilish zarur. Tarixni o`rganishda tadqiqotchi qator maxsus va yordamchi tarix fanlaridan keng ko`lamda ma'lumotga ega bo`lishi lozim. Yordamchi tarix fanlari bir-biri bilan bog`liq, bir-birini to`ldirsa-da, ularning har bir sohasining o`ziga xos maqsad va vazifalari, o`z yo`nalishi, usul va uslublari mavjud.

Yordamchi tarix fanlarining har biri alohida soha va tadqiqot predmetiga ega. Masalan: *Xronologiya* – turli xalqlarda va turli tarixiy davrlarda vaqtni qanday hisoblashganini, ulardagi taqvimlarni bir-birlari bilan qanday bog`lash, taqqoslash mumkinligini, tarixiy voqealarning sanalarini aniqlaydi. *Numizmatika* – tangalar tarixi bilan shug`ullanadi, *geneologiya* – shajara va sulolalar tarixini, *metrologiya* – uzunlik, og`irlik o`lchovlari va o`lchov birliklarini, *paleografiya* - yozuvlarning paydo bo`lishi va rivojlanishini, *toponimika* – joy nomlari tarixini, *tarixiy geografiya* - davlat chegaralari, ularning turli davrlardagi o`zgarishlari, aholisining joylashuvini, *sfragistika* - muhrlar tarixi bilan shug`ullanadi. Ushbu fanlarning har bir sohasi o`z o`rganish yo`nalishiga ega bo`la-da, ular bir-birlari bilan uzviy bog`langan va manbashunoslikni tashkil etadi, ular manbalarni chuqur o`rganishga qaratilgan. Mazkur fanlarni an'anaviy tarzda “Yordamchi tarix fanlari” deb ataymiz. Ular tarixni har tomonlama mukammal o`rganishga xizmat qiladi. Bugungi kunda yuqorida qayd qilingan fanlarning ko`pchiligi alohida mustaqil fanlar darajasida bo`lib, ularga nisbatan “Maxsus tarixiy fanlar” iborasi ko`pchilik tomonidan qabul qilingan. Bu fanlar mazmuniga ko`ra tarixning quyidagi sohalarini – siyosiy, ijtimoiy, iqtisodiy (savdo-sotiq, tovar pul munosabatlari, soliq, yerning maydoni) madaniyat, san'atni o`rganadi.

Yordamchi tarix fanlari sohalariga tarixchilardan tashqari o`z tadqiqotlari bilan ekologiya, geografiya, irrigatsiya va boshqa mutaxassislar ham murojaat etadilar. Mazkur uslubiy qo`llanmaga xronologiya, numizmatika kabi maxsus tarixiy fanlar kiritildi.

Uslubiy qo`llanmani tayyorlashda V.G.Iofe Xronologiya i metrologiya (Konspekt kursa lektsiy. T.: 2001), Z.Rahmonqulovning “Xronologiya” (T., 2006), I.To`xtievning “Temur va temuriylar sulolasining tangalari” (T: Fan, 1992), «Numizmatika Sentralnoy Azii» nomli O`zR FA akademigi E.V.Rtveladze muharrirligidagi to`plami (T.: 2004), q.Boboyorovning «Drevnetyurkskie moneto` Chachskogo oazisa. (VI-VIII vv. n.e.)» (T: Izd-vo A.Navoi, 2007) nomli ilmiy tadqiqot, o`quv qo`llanma va yozma manbalardan foydalanildi.

Ushbu uslubiy qo`llanma ilk tajriba sifatida yaratilayotgani uchun unda ayrim xato va kamchiliklar bo`lishi mumkin. Uning to`g`risida mutaxassislar o`z fikrini bildiradi, umiddamiz.

I – Bob. Xronologiya

1-Mavzu: Kirish. Xronologiya fani predmeti, maqsad va vazifalari

Reja:

- 1. Kirish. Xronologiya fani predmeti, maqsad va vazifalari**
- 2. Yevropada xronologiya fanining vujudga kelishi va taraqqiyoti.**
- 3. O`rta Osiyo olimlarining xronologiya rivojlanishiga qo`shgan hissasi**

Kirish. Xronologiya fani predmeti, maqsad va vazifalari. Xronologiya tarixiy fanlarning rivojlanishi natijasida vaqtni o`rganadigan fan sifatida XVI asrda vujudga keldi. Xronologiya ilm sifatida Bobil, Misr, Yunoniston va Rimda shakllandi. O`rta asrlarda xronologiyaning rivojlanishiga O`rta Osiyolik olimlar ham o`z hissalarini qo`shdilar. Abu Rayhon Beruniyning “Al-osor al-boqiya ani-l-qoliya” (O`tmish xalqlardan qolgan yodgorliklar), “qonuni Mas`udiy” asarlarida xronologiya faniga oid ko`plab ma'lumotlar berilgan. Umar qayyom kalendari esa mukammallik jihatidan Grigoriy kalendaridan ham ustun turadi. 1935 yilda Oliy o`quv yurtlarida tarix fakultetlari ochilgandan keyin boshqa tarixning yordamchi fanlari qatorida talabalarga xronologiya fani ham o`qitila boshlandi.

Xronologiya - yordamchi tarix fanlaridan biri bo`lib, u vaqt to`g`risidagi fandir. Xronologiya so`zi yunoncha so`z bo`lib, “xronos” – vaqt, “logos”- fan, ya'ni vaqtni o`rganish haqidagi fan deganidir. Xronologiya vaqtlarni o`rganish, hisoblash haqidagi fan sifatida ikki qismga bo`linadi, bular astronomik (matematik) xronologiya va tarixiy xronologiyadir. Astronomik xronologiyaning vazifasi - osmon jismlarining siljishi to`g`risidagi aniq astronomik davrlarning vaqtini aytib berishdir.

Tarixiy xronologiya tarixiy taraqqiyot davomida vaqtni hisoblash sistemasini o`rganadi, ularning o`zaro bog`liqligini, vaqtlarni bir hisob sistemasidan ikkinchisiga aylantirish uslublarini ishlab chiqadi. Tarixiy xronologiya yuqoridagi hisoblash sistemasidan tarixiy vaqtlarni hisoblashda amalda foydalanadi va tarixiy manbalardagi sanalarning aniqligini tarixiy taqlil qiladi.

Insoniyatning xo`jalik hayotidagi ehtiyoji vaqtni hisoblash zaruratini yuzaga keltirdi. Qadimda vaqtni hisoblashda tabiatning doimiy takrorlanib turuvchi hodisasi bo`lgan sutka, kun, tun, oy fazalarining o`zgarishi, Yerning yillik aylanma harakatidan foydalanilgan. Asta-sekin vaqtni aniq hisoblashga bo`lgan ehtiyoj yuzaga keldi. Buning uchun osmon jismlar harakatini, umuman astronomiyani bilish zarur edi. Bundan tashqari yana bir vazifani, kun, oy, yillar o`rtasidagi farqlarni aniqlash zarurati ham tug`ildi. Buning uchun esa matematik hisob-kitobni puxta bilish lozim edi.

Xronologiya bilim sohasi rivojlanishiga Qadimgi Yunoniston va Rim olimlari Erot Kalipp, Gipparx, Varron, Ptolomeylar katta hissa qo`shganlar.

Gipparx - (eramizgacha 190-125 yillar) birinchi bo`lib Oyning o`lchamini va undan Ergacha bo`lgan masofani aniqlagan. U shaxsiy kuzatuvlari natijasida quyosh yilining uzunligini deyarli aniq hisoblab chiqqan (xato 6 daqiqa). Olim o`sha davr uchun ulkan hisoblangan 850 ta yulduzlarning holati katalogini tuzgan edi.

Klavdiy Ptolemey - mashhur "Almagest" asari muallifi. Asar o`rta asrlargacha astronomiyaga oid asarlarning sarasi hisoblangan. Shuningdek, Ptolemey sakkiz kitobdan

iborat "Geografiya" asarining muallifi hamdir. U kartografik proektsiyalar nazariyasini ham yaratgan.

Uning "Podshohlarning xronologik jadvali" asari xronologiyaga oid muhim manba hisoblanadi.

Mark Terentsiy Varron (eramizgacha 116-27 yillar xronologiya fanining rivojiga katta hissa qo'shgan. U qomusiy olim bo'lib olti yuzga yaqin asarlar muallifidir. Terentsiy Varron asarlarining aksariyati xronologiyaga bag'ishlangan.

VII asr oxiri - VIII asrning birinchi choragida yashagan ingliz monaxi, solnomachi Beda Dostopochtenniy xronologiyaga oid "Dunyoning olti yoshi" nomli asar muallifidir. Uning asarida xristian erasining asoslari haqida ma'lumot beriladi.

Yevropada xronologiya fanining vujudga kelishi va taraqqiyoti. XVI asrda fransuz olimi J.Skaligyer tarixiy xronologiyada tizimlashtirishni amalga oshirdi. U yulian uslubidagi solnomalar tahririni ishlab chiqadi. 1583 yilda J.Skaligyer "Vaqtning hisoblash yuzasidan yangi tadqiqot" nomli asarini e'lon qiladi. 1582 yilda italyan olimlari A.Liliya va I.Danti yangi kalendarni tuzib chiqadi. Bu kalendar tarixda Grigoriy kalendari nomi bilan shuqrat qozonadi. XVII asrda fransuz monaxi D.Petavi ham vaqtning hisoblash yuzasidan tadqiqotlar olib boradi.

XVIII asrda Rossiya olimlari ham xronologiya faniga oid tadqiqotlar olib borgan. "Rossiya tarixi" kitobining birinchi jildida V.N.Tatishev yozgan maxsus bir bob "Yilning boshida vaqtning hisoblash" deb nomlanadi. Bu davrda M.V.Lomonosov, M.M.Sherbatov, I.N.Boltin va A.L.Shletsyer Xronologiya bilan jiddiy shug'ullandilar. XVIII asrga kelib Yevropada xronologiya mustaqil tarixiy fanga aylandi. Bunga qator angliyalik matematik va astronomlar o'z xissasini qo'shdilar. XVIII asr o'rtalarida lord Chesterfildning tashabbusi bilan mamlakatda Grigoriy kalendari qabul qilindi.

1825-1826 yillarda nemis astronomi X.L.Idelyer tomonidan yozilgan ikki jildlik "Matematik va texnik xronologiya", L.Brossening "Xronologiya texnikasiga doir" (SPb., 1868), F.Kaltenbrunn Yerning "Grigoriy kalendari islohoti tarixidan" (Vena, 1876), O.E.Gartmannning "Rim kalendari" Leyptsig., 1882), Ya.I.Makdonaldning "Xronologiya va kalendar" London., 1897) asarlari xronologiya fanining taraqqiyotida asosiy o'rinni egalladi.

XIX asr boshlarida Rossiyada tarixning yordamchi fani sifatida xronologiyaning ahamiyati yanada yuksaldi. "Rossiya davlati tarixi" kitobining birinchi jildida N.M.Karamzin Qadimgi Rusda yil hisobi to'g'risida ma'lumot beradi. XIX ning birinchi yarmida V.Shteyngel va K.Trominlar yilnoma kalendar masalasini tadqiq qiladi. P.V.Xavskiy Rusda yilnomalar tarixiga oid tadqiqotlar va yulian kalendarini Grigoriy kalendariga taqqoslashga doir xronologik jadvallarni tuzadi. 1850 yilda, D.M.Perevoshikovning pravoslav cherkovida qabul qilingan vaqtning hisoblash qoidasi" nomli kitobi nashr qilindi. XIX asr oxirlarida D.I.Prozovskiy nasroniylikka bo'lgan davrda slavyan - rus vaqt hisobi va Qadimgi Rusda soatning hisoblash asoslarini ishlab chiqdi.

XX asrga kelib xronologiya tarixning asosiy yordamchi fanlaridan biriga aylanadi. Bu davrda quyosh, Oy-quyosh kalendarlariga doir tadqiqotlar yuzaga keladi. 1906-1914 yillarda nemis olimi F.Gintsel uch jildidan iborat "Matematik va texnik xronologiya" nomli kitobini yozadi.